

Történelmi személyiségek vagy események esetében az évfordulók, az emlékévek kiemelt alkalmat teremtenek, hogy mind a kollektív emlékezet, mind a szakszerű történetírás részéről nagyobb figyelemben részesülhessenek, nem mellékesen új kutatási eredmények és (újra)értelmezések is napvilágot láthassanak. A megemlékezések az adott történelmi személy tevékenységének és élettörténetének bemutatásán túl sok esetben arra is vállalkoznak, hogy deklaratív módon rögzítsék, az ünnepelt megidézett alakja „mit is üzen a jelen számára”, életművének mely elemeit tartják a legmeghatározóbbnak, megerősítve – sok esetben ha nem is tudatosan – a kultusképződés folyamatát, amelytől a tudományos igényű szövegek sem minden esetben mentesek.

Eötvös József író, kultúrpolitikus a magyar (nevelés)történetírás *héroszai* között is kiemelkedő helyet foglal el. Talán kevés olyan hozzá fogható személyisége van a magyar történelemnek, akiről a különböző korok és az eltérő ideológiák képviselői egyaránt elismeréssel szóltak. Nevét – más 19. századi politikusokhoz, így például Széchenyi Istvánhoz, Kossuth Lajoshoz vagy Deák Ferenchez képest – nem használták és használják fel/ki állandó jelszóként, személye soha nem lett a szimbolikus politizálás alapja, ám a jelen kutatói és a történelem iránt érdeklődők számára egyaránt fontos és érdekes munkásságának megismerése, illetve értelmezése.

Eötvös József születésének 200. évfordulója kapcsán 2013-ban is számos ünnepséget, konferenciát szerveztek, valamint több tanulmány, publicisztika, illetve tudományos igényű kötet jelenhetett meg, melyek tovább bővítették a vele foglalkozó kiadványok sorát és mozgósíthatták közös emlékezetünket. 2013 tehát termékeny időszaka volt az Eötvös József életével és szellemi hagyatékával foglalkozóknak. Vajon halálának 150. évfordulója kapcsán is hasonlóan pezsgő kulturális és tudományos érdeklődésre számíthatunk?

Nem véletlen, hogy 1913-ban például a magyar neveléstudomány egyik legrangosabb folyóirata, a *Magyar Pedagógia* hasábjain az Eötvös-centenárium kapcsán megjelenő írások Eötvösnek elsősorban az oktatáspolitikusi tevékenységét helyezték előtérbe. Fináczy Ernő, a budapesti egyetem professzora méltató soraiban egyértelműen Eötvöshöz köti a modern, magyar, európai színvonalú közoktatás kiépítésének elindítását, aki elhintette „a nemzeti művelődés terebélyes fájának” magvait (FINÁCZY 1913). Írásában különösen hangsúlyozta az adott folyamatban a tanárképzés jelentőségét, melyre az egykori vallás- és közoktatásügyi miniszter is különös figyelmet fordított. Ugyancsak itt az elismert neveléstudós, Schneller István tanulmánya az ünnepelt személyiségének középpontjába „a szeretettel való érdeklődés szellemét” állította, az egész eötvösi életmű legfontosabb üzeneteként (SCHNELLER, 1913). Schneller pedagógiai koncepciója szerint ugyanis az egyén személyiséggé fejlődésének legmagasabb lépcsőfokát jelentő „tisza Énség” szintjén a szeretet törvényei uralkodnak, amely az igazságosság és a másik egyéniségének feltétlen elismerésével teljesedik ki. Eötvös József méltatásának tehát Schneller tollából ennél adekvátabb módját nem is olvashatnánk, hiszen szerinte az ünnepelt az emberi értékképződésnek legmagasabb fokán állt, mellyel az utókornak is példát mutat; így Schneller vé-

gül is – kvázi – heroizálta Eötvöst. Nem melleleg pedig saját pedagógiaelméletének megerősítését is szolgálta, hiszen egy széles körben elismert, köztiszteletben álló személy életútja és gondolatai szolgáltatták hozzá a bizonyítékot.

Az Izraelita Irodalmi Társaság 1913. február 12-én tartott megemlékezésén felszólalók – nem meglepő módon – Eötvös állam- és egyházpolitikai törekvéseit hangsúlyozták, különösen a zsidók emancipációjával kapcsolatos nézeteit méltatva. Ezzel egy időben a Budapesti Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola tanára, Solymossy Sándor megemlékezésében az élesen látó, bölcs államférfi tevékenységei közül egy egészen más területet emelt ki. Szerinte Eötvös volt ugyanis az a miniszter, aki a középfokú iparoktatás „helyes tervezetét”, „életrevaló eszméjét” is megálmodta, melyet a megemlékező szerint az elmúlt évek eredményei is egyértelműen igazoltak. Ezzel – közvetve pedig – saját pedagógiai tevékenységét is méltatta (SOLYMOSSY, 1913, 231–234). Ha tovább szemezgetnénk az egyes egyesületek, tudományos társaságok ünnepi szövegei között – akár elmozdulva időben az 1913-as évtől –, sok helyen Eötvös életművének hasonló, több szempontú méltatását és változó fókuszpontját találunk. Ezek is jól jelzik Eötvös sokoldalúságát, csakúgy, mint a megemlékezések törvényszerűségeit.

Ez az írás Eötvös József halálának évfordulója kapcsán arra vállalkozik, hogy – felvállalva a megemlékezések műfaji sajátosságait is – megidézze alakját, és röviden bemutassa munkásságának főbb momentumait, különösen annak neveléstörténeti vonatkozásait.

A sokoldalú tudós és államférfi

Eötvös József neveltetése, olvasottsága és utazásai révén kétségkívül igazi européer, nagyformátumú gondolkodó volt, akit egyértelmű szellemi sokoldalúság jellemezett. Gyakorlati tevékenysége révén is a 19. századi magyar művelődéstörténet egyik legmeghatározóbb figurája, akinek figyelme a kultúra legkülönbözőbb területeire is kiterjedt. Politikaelméleti munkássága valódi nemzetközi visszhangot keltett, amelyet azóta sem sokan mondhatnak el magukról. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című alapműve ugyanis minden bizonnyal a magyar politikai gondolkodás egyik legjelentősebb teljesítménye. Azon kevesek egyike, amely hatást gyakorolt az európai gondolkodás történetére. Kétkötetes munkájában a korszak meghatározó eszméinek a szabadságot, az egyenlőséget és a nemzetiséget (értsd: nemzeti eszme) határozta meg. Ezek közül számára – akárcsak a konzervatív liberális gondolkodók többségénél, az angol értelmezéséből kiindulva – az egyén szabadsága volt a legfontosabb.

Széles körben ismert szépírói (*A karthauzi*, *A falu jegyzője*, *A nővérek* vagy a *Magyarország 1514-ben*), filozófiai, politikaelméleti munkássága mellett már a reformkorban aktív szerepet vállalt a hazai tudományos élet megszervezésében, így például az orvos- és természettudományok felkarolásában. 1847-től a Magyar Or-

vosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésének választott alelnöke, később pedig a Magyar Tudományos Akadémia elnökeként segítette az egyes tudományterületek felvirágoztatását. Akárcsak több kortársa, aktívan támogatta a hazai iparosodást és a gazdasági élet megerősödését, így nem véletlen, hogy az 1867-ben újjászerveződött Országos Iparegyesület elnöki tisztét is betöltötte. Tudatosan törekedett a nyugat-európai tudományos közösséggel egyenrangú, azzal párbeszédre képes hazai szellemi élet megteremtésére. Kiterjedt nemzetközi kapcsolatainak köszönhetően Magyarországot az európai akadémiai hálózatba is bekapcsolta.

Vallás- és közoktatásügyi miniszterként elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar polgári oktatási rendszer kiépítésében. A felvilágosodás szellemi örökségként az 1800-as évekre Magyarországon is szinte valamennyi politikai csoportosulás számára egyértelművé vált, hogy az ország polgári átalakulása elkerülhetetlen. Magyarország művelődési viszonyaira – pontos összeírások hiányában – csak következtetések lehetnek, a későbbi adatokat figyelembe véve. Ezek alapján a történészek úgy vélik, hogy az 1840-es években a felnőtt lakosság csupán maximum 20–25%-a tudott írni-olvasni. A gazdaság valamennyi ágazatára és az infrastruktúrára kiterjedő korszerűsítési elképzelések összekapcsolódtak a társadalom egészét érintő kérdésekkel. A fejlődés egyik kulcsát az oktatásügy fejlesztésében látták már a reformkor szónokai is.

Eötvös egyenesen úgy vélte, hogy Magyarország fejlődésének egyik legfontosabb előfeltétele a lakosság kulturáltsága és műveltségi mértékének növelése, amelyet szerinte elsősorban az oktatás minősége befolyásolhat, miként ezt egy 1846-ban a népoktatásról írt értekezésében is kifejtette: „[...] a józan ész s tapasztalás egyaránt arra intenek: miként az anyagi érdekek kifejlődése lehetetlen, ha csak vele egyszersmind a szellemi érdekek nem fejlesztetnek ki.” (Eötvös, 1976, 280.) Az első független és felelős polgári magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztereként 1848-ban ezért is szorgalmazta a népoktatás reformját. Az erről benyújtott törvényjavaslata kimondta az általános tankötelezettséget, az oktatás ingyenességét és az állam nagyobb felelősségvállalását az arról való gondoskodásban. A javaslat értelmében az oktatás nyelve a lakosok többségének nyelve lett volna, de ha ez nem a magyar, akkor a magyar nyelv kötelező tantárgyként szerepelt volna az iskolákban. Eötvös liberális oktatáspolitikai elképzelései élénk parlamenti szóváltásokhoz vezettek, s végül a felsőházban elnapolták annak további megvitatását az egyre feszültebbé váló harci események miatt.

Ahogy köztudomású, Lamberg altábornagy meglincselését követően a Batthyány-kabinet lemondott. A forradalom nélküli, békés úton történő változásokat hirdető Eötvös – megrettenve az események radikalizálódásától – 1848 szeptemberében nemcsak a miniszteri székből távozott, de az országot is elhagyta. 1853-ig főként Münchenben és Salzburgban tartózkodott, ahol idejének jelentős részét az önművelésre és az írásra fordította; leginkább jogi és állambölcseleti szövegeket írt. Az Októberi Diploma kibocsátását követően megélénkült politikai életbe azonban ismét aktívan bekapcsolódott. Az első országgyűlésen, majd a provizórium évei

alatt Deák Ferencet támogatta és aktív szerepet vállalt a kiegyezés előkészítésében és megkötésében. Nemcsak újságcikkeivel segítette a konszolidációt, de többek között 1867 januárjában részt vett azokon a meghatározó bécsi tanácskozásokon is, amelyeken – Lónyay Menyhérttel és Andrássy Gyulával együtt – a kiegyezés legnehezebb kérdéseit tisztázták Ferenc Józseffel.

Ismét a miniszteri székben

Az 1867 februárjában kinevezett Andrássy-kormányban ismét vallás- és közoktatásügyi miniszterként folytathatta az 1848-ban megkezdett munkáját, mely a reformkori politikai elit tagjai közül egyedül neki adatott meg (rajta kívül egyedül Lónyay Menyhért volt még államtitkár 1849-ben). A két minisztersége között azonban jelentős eltérések figyelhetők meg. Míg 1848-ban a Batthyány-kormány egyik legfiatalabb tagjának számított a maga 35 évével, és legtöbb minisztertársával ismertségben és népszerűségben sem vetélkedhetett, addig az Andrássy-kormányban már megkérdőjelezhetetlen, kormányzati tapasztalatokkal bíró tekintélynek tartották. Ez utóbbit mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Andrássy gyakori távollétei alatt a miniszterelnököt is Eötvös helyettesítette. A kezdetekben ismét nagy kedvvel vetette bele magát a kormányzati munkába, bízva az ország szebb jövőjében és saját munkája sikerében. Széleslátókörűsége, alapos tudása, külföldi tapasztalatai és elvi igényessége kitűnt a kabinetben. Ezzel saját maga is tisztában volt, és a kormányon belüli feszültséget tapasztalva olykor politikustársai elhivatottságát is kétségbe vonta: „kollégáim nagy része sem nem érti, sem nem érzi feladatának nagyságát, s így sokkal többet bosszant maga a kormány, mint az opposzió”. (Eötvös József levele Eötvös Lorándhoz, 1869. október 30. EÖTVÖS, 1976b, 611.)

Éppen ezért igyekezett a saját tárcája ügkörébe tartozó kérdéseket kiváló szakemberekre bízni, és a minisztérium megszervezésénél a megfelelő szakértőket megtalálni. Így nem véletlen, hogy munkatársai között számos neves, felkészült tanárt és akadémikust találhatunk, így többek között Gönczy Pált, a népoktatásügy egyik legkiválóbb korabeli szakértőjét, Szász Károly drámaírórt, későbbi református püspököt, Tanárky Gedeon államtitkárt, Markusovszky Lajos orvost, aki nemcsak a hazai orvostudomány, hanem az egész felsőoktatás megreformálásában is élen járt vagy épp titkárat, Szilágyi Sándor történészt.

Eötvös a közoktatásügy megreformálását és új alapokra helyezését állította tevékenysége középpontjába, kiépített egy szervesen építkező, átfogó rendszert, melyhez igyekezett külföldi mintákat és tapasztalatokat is felhasználni. Számos szakértőt küldött hosszabb-rövidebb külföldi utazásokra, hogy tanulmányozzák egy-egy állam oktatási sajátosságait és iskolatípusait. Pozitív példaként állt előtte az amerikai általános műveltséget nyújtó oktatási szisztéma csakúgy, mint a decentralizált német tudományos élet vagy a fejlett franciaországi felsőoktatás. A különböző külföldi modelleket azonban mindig kellő kritikával szemlélte, és sohasem gondolta azokat egy

az egyben adaptálhatónak Magyarországra. Eötvös az ország adottságait figyelembe véve egy saját, magyar oktatási modellt kívánt megteremteni, melyhez a nemzetközi tapasztalatoknak és mintáknak az elemeit – kellő rugalmassággal – hol kisebb, hol nagyobb mértékben használta fel.

A modern magyar oktatásrendszer alapkövei

Építkezni csak megfelelő alapokra lehet, így – miként ezt többször hangsúlyozta – a népoktatás kérdését elsődleges fontosságúnak vélte az egész ország modernizációja szempontjából. „Alkotmányunk alapja demokratikus, úgy összes közoktatásunknak alapját is a népnevelésben kell keresnünk: azt hiszem, ez mindenesetre az első lépés, melyet ezen pályán tenni kell. [...] A népnek értelmi emelésében fekszik legbenső meggyőződésem szerint ezen haza egész jövője.” (Eötvös József 1868. június 23-án tartott felszólalása a népiskolai törvény parlamenti vitája során, *Képviselőházi napló VIII.* 1868, 128.)

Az 1848-as törvénytervezethez képest alapeszményeiben nem, de bizonyos részleteiben már változott az 1868-as javaslat, a parlamenti vita során pedig tovább módosult a törvény szövege. Mindez jól mutatja Eötvös kompromisszumképességét és realitásérzékét. A korabeli gyakorlat szerint a parlamenti tárgyalás előtt a törvényjavaslatokat – előszentesítéssel – az uralkodónak is jóvá kellett hagynia. Eötvös a népiskolai törvénytervezet kapcsán Ferenc Józsefnek írt indoklásában rendkívül taktikusan fogalmazott. A népoktatás súlyos helyzetéből kiindulva kifejtette, hogy a „széles alapokra” fektetett magyarországi „szavazatjog” szempontjából igen veszélyes, „hogy ábrándos rajongók vagy lelkiismeretlen izgatók mindig a népnek alsó, legtanulatlanabb osztályára képesek hatni –, és hogy ez értetlen tömeget mily könnyen fel tudják céljaik eszközéül használni”. Az uralkodónak oly kedves katonai szempontokról sem feledkezett meg: a hadseregben a legénység tanultságának „nagy befolyását” a modern fegyvergyakorlatokra és „a hadi műveleteknek sikerülésére” is szolgálná a népoktatás fejlesztése. (Idézi ANTALL, 1968, 418.) Itt érdemes megemlíteni, hogy a fenti érvelés Eötvös liberalizmus-felfogásáról is sokat elárul, hiszen a „széles alapokra” fektetett választójog ekkor – csak úgy, mint Európa más országaiiban is – Magyarország lakosságának mindössze kb. 6%-át jelentette. Eötvös szilárd meggyőződése is az volt, hogy az egyéni szabadság részeként értelmezett politikai jogokat kizárólag azoknak lehet megadni, akik rendelkeznek legalább az alapfokú műveltséggel, így nehezebben befolyásolhatók és felelős döntésre képesek. A művelődési jogok kiszélesítésével, vagyis a népoktatás fejlesztésével lehet megteremteni az alapot a politikai jogok kiterjesztésére is (elvei azonban nem érvényesültek maradéktalanul, hiszen ne feledjük, még 1910-ben is a választójoggal rendelkezők 16%-a analfabétának számított).

Ferenc József jóváhagyását követően a törvénytervezetet az országgyűlés kezdte tárgyalni. A kérdéssel kapcsolatos egyházi bírálatokat és félelmeket (hiszen a

népoktatást elsősorban az egyház felügyelte ekkor) figyelembe véve az eredeti koncepcióhoz képest végül kikerült a törvény végső szövegéből az oktatás ingyenessége, a kisedővásra vonatkozó részek, valamint az egy osztályteremben tanuló diákok számát 60 fő helyett 80-ban maximalizálták. Mindezekkel együtt az 1868. december 5-én szentesített XXXVIII. törvénycikk, vagyis a *népiskolai törvény* Eötvös számos gyakorlati tevékenysége közül az egyik legmeghatározóbb, hiszen Magyarország művelődési viszonyaira, polgárosodására és modernizációjára kétségkívül jelentős hatást gyakorolt. Az európai összehasonlításban is élen járó törvény – Angliában csak 1870-ben, Olaszországban 1871-ben fogadták el az általános tankötelezettséget – csaknem egy évszázadra irányt szabott a magyar alapfokú oktatásnak, és megalapozta a közép- és felsőoktatás kiépítését.

A számos szellemi forrásból táplálkozó, széles szakmai egyeztetésen alapuló törvény egyik legfontosabb és legismertebb eleme, hogy kimondta az általános (nemre, vallási felekezetre való tekintet nélküli) tankötelezettséget, vagyis minden 6 és 12 éves kor közötti gyermek köteles volt a mindennapos, 15 éves kora betöltéséig pedig az ismétlő iskolát látogatni. A népoktatási intézetek közé sorolta az elemi és a felsőbb (ismétlő) népiskolákat, a polgári iskolákat és a tanítóképezdét is. A tankötelesség mellett a tanítás szabadságát is deklarálta, hiszen biztosította a felekezetek, a társulatok, a községek és a magánszemélyek iskolaalapítási és fenntartási jogát (a polgári iskolákra és tanítóképezdékre vonatkozóan is).

A nemzeti kisebbségek számára különösen fontos volt a felekezetek iskolaállítási joga, mert a szerbek, a románok, a ruszinok és az erdélyi szászok saját, nemzeti jellegű egyházi szervezettel rendelkeztek. Az egyéni szabadságjogok biztosításának zálogaként a törvény ugyancsak kimondta, hogy a népiskolákban „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike”. Arról is rendelkezett, hogy ahol a községek képtelenek iskolát építeni, az az állam feladata lesz. Kezdetben ugyan rendkívül kis arányban, de idővel mindinkább egyre növekvő mértékben az állam iskolafenntartóként is az oktatás világának szereplőjévé vált, bár az első világháború előtt az összes elemi népiskolának még közel 70%-át továbbra is valamelyik felekezet tartotta fenn.

A népiskolai törvény szabályozta az egyes iskolák tandíját – amelyet „igazoltan szegény szülők gyermekeinek” nem kellett fizetni –, működésének részleteit, illetve rendelkezett az iskolaszékről, valamint az állami ellenőrzést biztosító tanfelügyeleti rendszerről. Az oktatás tartalmi szabályozását tekintve megfelelt a kor változó követelményeinek, meghatározta a népoktatási intézményekben tanítandó tantárgyak körét és azok főbb tartalmi elemeit. A vallásoktatásra, az írás-olvasás és az elemi számtan tanítására korlátozódott korábbi népiskolai tantárgyi rendszert új, modern ismereteket közvetítő tantárgyakkal – hazai földrajz és történelem, polgári főbb jogok és kötelességek, a természetrajz és a természettan alapelemei, gyakorlaton alapuló mezőgazdasági ismeretek, világi ének, testgyakorlat – egészítette ki. A szekularizáció irányába tett fontos intézkedés volt a hitoktatás elválasztása a népiskolai tantárgyi rendszertől. A hit- és erkölcsstan oktatása ugyanis a törvény értelmében

továbbra is az egyes felekezetek, illetve lelkészeik tevékenységi körébe tartozott. A felekezetek iskoláik számára maguk választhattak tanítókat és tankönyveket, meghatározhatták a tantervet, amely a nemzetiségek számára különösen fontos jogosítványt jelentett.

A tankötelezettség törvényben való kimondásával azonban nem hárult el minden akadály a *népnevelés* útjából, sőt újabb nehézségek is napvilágra kerültek. Az 1869 végén megtartott népszámlálás során kiderült, hogy az ország 6 éven felüli lakosságának csak egyharmada tud írni-olvasni. A férfiak körében 41, a nők között 25% volt az írástudók aránya (Horvátországban 28, illetve 15%). Anglia kétszáz, Franciaország száz évvel korábban állt hasonló szinten.

Az 1869-ben végrehajtott felmérés szerint a községek 14%-a még mindig nélkülözte az iskolát. Ha volt is iskola az adott településen, az ott tanító személyek szakmai felkészültsége és elhivatottsága sok esetben jelentős hiányosságokat mutatott, illetve a tanköteles korú gyermekek „iskolakerülése” is negatívan befolyásolta a műveltségi mutatókat. Ezzel kapcsolatban Eötvös úgy vélekedett, hogy közoktatási miniszterként különösen nehéz feladatra vállalkozott, mert a magyar társadalom az átmenetiség állapotában van, az ország a „legcsudálatosabb és legkellemetlenebb vegyülete a civilizációnak és félbarbárságnak” (EÖTVÖS József, *Naplójegyzet*, 1870. november 8, CZEGLÉ, 1978, 405.), a 19. századi (modern liberális) alkotmányos politikai intézményekhez pedig középkori társadalmi-kulturális állapotok párosulnak. Az országban tett utazásai során szerzett tapasztalatok alapján a legnagyobb problémát abban látta, hogy a magyar társadalom szegényebb rétegeiből az évszázados sérelmi politizálás és szabadságküzdelmek miatt hiányzik a művelődés iránti vágy, ezért nem támogatják kellően az oktatási reformokat és – az anyagi problémákon túl – sok esetben ezért nem járatták iskolába gyermekeiket. A törvény következtében kibontakozó szisztematikus építkezés eredményeként azonban 1910-re több mint megkétszereződött az írástudók aránya (68,7 %), mely folyamat a két világháború közötti oktatáspolitikai eötvösi hagyományokat továbbvivő törekvéseinek köszönhetően teljesedett ki, és 1940-re a 7 év feletti lakosság már csupán 6%-a volt analfabéta.

A törvény ugyancsak rendelkezett az elemi képzésen túlmutató, de a korabeli oktatáspolitikai felfogás értelmében a népoktatás ügykörébe tartozó polgári iskolák, valamint az állami tanítóképződék felállításáról is, mindkét nem számára. A női művelődéstörténet szempontjából különösen fontosak ezen iskolatípusok, hiszen hosszú évekig az intézményes nőnevelés legmagasabb fokú hazai lehetőségeinek számítottak. A polgári iskola – a kispolgárság műveltségi igényeit kielégítendő – az alapismeretet nyújtó népiskola és a magasabb tanulmányokra előkészítő középiskola között helyezkedett el. A népoktatási intézmények képzési feladatai tehát nem álltak meg a megfelelő alpműveltség átadásánál. A népiskolai törvény még a középfokú szakiskolák megjelenése és a tanonciskolák szélesebb körben történő elterjedése előtt (a felsőbb népiskolák és polgári iskolák révén) a *szakoktatás* kérdését is felkarolta.

Eötvös számos intézkedése segítette a népiskolai törvény hazai és nemzetközi reflexióját, a hiányosságok és az eredmények számbavételét. Ugyancsak az ő nevéhez

köthető a *Néptanítók Lapja* elindítása, amely a tanítók szakmai kommunikációját hosszú évtizedekre meghatározó, nyilvános fórumnak számított. A hetente – majd kéthetente – kiadott lapot ingyenesen juttatták el a tanítóknak, akik azt az anyanyelvükön olvashatták. Mindez nagymértékben segítette (tovább)képzésüket, illetve buzdította a korabeli pedagógusokat didaktikai és egyéb tapasztalataik, kutatási eredményeik közzétételére. A szakszerűsödést elősegítendő, 1869-től tanterveket és óraterveket adtak ki – a magyarországi nemzetiségek nyelvén is –, valamint különböző pályázatokat írtak ki tan- és vezérkönyvek kidolgozására, melynek eredményeként a taneszköz-kiadás is felvirágzott a korszakban. Eötvös a felsőoktatás területén is óriási változásokat indított el. Megkezdte a Budai Polytechnikum valódi Műegyetemmé alakítását, s ez 1871-ben, fél évvel halála után valóra is vált, emellett egy második tudományegyetem felállításához is hozzálátott Kolozsvárot.

Adalékok Eötvös munkásságához

A fentiekből is látható, hogy Eötvös József nem tekinthető pusztán az eszmék emberének. A realitásokkal tisztában lévő, gyakorlati politikus volt, aki törekedett elvei és ideái következetes megvalósítására, de képes volt a szükséges kompromisszumok meghozatalára és – ha kellett – saját elképzelései felülbírálatára is. Mindezt teoretikus művein, sajátos tudományfelfogásán túl a kiegyezés megkötése kapcsán kifejtett és az azt követő miniszteri, miniszterelnök-helyettesi tevékenysége is egyértelműen bizonyítja számunkra. Mindezzel együtt a politikára úgy tekintett, mint a tudományos kísérletezés terepére, ahol tesztelhette eszméi gyakorlati érvényességét, másrészt a politika működési mechanizmusait is megfigyelhette: „Ha a politikát nem űzném mint tudományt s országunk kormányát nem tekinteném egy nagy praktikumnak, melyben elveim helyességét gyakorlatilag megpróbálom s naponta a legérdekesebb kísérleteket teszem és a legvéletlenebb tapasztalatokat gyűjtöm, elundorodtam volna már régen hivatalomtól.” (Eötvös József levele Eötvös Lorándnak, 1869. február 2, Eötvös, 1976b, 579.)

Eötvösnek 1867 után összesen 8 törvényt sikerült elfogadtatnia a törvényhozással, és 65 rendelete és utasítása jelent meg. A fenti számok – mint oly sokszor a pusztán kvantitatív mutatók – nem világítják meg ténylegesen az elvégzett munka jelentőségét. Az Eötvös és munkatársai által kidolgozott törvények, rendeletek és javaslatok ugyanis számos olyan kérdésre vonatkoztak, melyek a korszak rendkívül érzékeny problémáit érintették (így például a nemzetiségi, a felekezeti, a politikai és a kulturális területeket), ezért megoldásuk hosszú tárgyalásokat és komoly szervezőmunkát kívánt.

A túlzott bürokrácia, a miniszteri pozícióval járó reprezentáció és az országgyűlési képviselők szócséplése élete végén egyre jobban bosszantották, hiszen a tényleges cselekvéstől vették el idejét és lehetőségét. „Ha az emberek tudnák, mennyi gonddal s kellemetlenséggel kell küzdenem, talán még ellenségeim is megsaj-

nálnának.” (Eötvös József, *Naplójegyzet*, 1870. november 9, CZEGLE, 1978, 406.) A folyamatos küzdelmek és szerepkonfliktusok (amely a politikus és a tudós, a kritikus értelmiségi megfigyelő között feszült) fokozatosan felemésztették erejét. A legtöbb életrajzi munka végül halálának okaként is ezt jelölte meg. Nem véletlen, hogy a második minisztersége idejéből elméleti munkákat már nem hagyott hátra, szinte valamennyi írása az aktuális politikai kérdésekkel, a kultuszminiszter által megoldandó problémákkal foglalkozott.

Arcélének megrajzolásakor szinte valamennyi Eötvös József életével foglalkozó munka kiemeli fiatal korának ambivalenciáit: a császárhű bárói családból származó, német anyanyelvű ifjú magyar hazafivá válását. Az író, a politikus és az államférfi megértéséhez nyilván nem hagyhatók figyelmen kívül magánéletének fontosabb eseményei, mint például neveltetése, tanulmányai és házasságkötése 1842-ben Rosty Ágnessel. A frigyből öt gyermekük született, akik közül Loránd a miniszteri bársonyszékben is követte apját, annak minden óvó szava ellenére. Ugyancsak közismert Trefort Ágostonhoz – a későbbi vallás- és közoktatási miniszterhez – fűződő barátsága és sógorsága a felesége révén. A fennmaradt személyes irathagyatékából élénk táruló kép alapján harmonikus, szeretetteljes családi életet élt, gyermekeit különösen szerette és óvta. Fiával kapcsolata igazán bensőséges és baráti vá vált az idők során, melyről számtalan fennmaradt levélváltásuk is árulkodik az utókor számára.

A megerőltető, fárasztó munka miatt Eötvös életrajzírója, Ferenczi Zoltán szerint 1870. december elején „régibaja” tért vissza. Fellépő tünetei alapján „tüdőbajt” – vagyis a korban „Morbus hungaricus”-ként is emlegetett tuberkulózist – diagnosztizáltak nála orvosai, mely a következő év elején egyre jobban elhatalmasodott rajta. 1871. január végén a híres bécsi orvosprofesszor, Josef Škoda is meglátogatta, de a diagnózis megerősítésén kívül már ő sem tehetett érte semmit. Utolsó napjaiban „[...] a míg csak bírta, sokat beszélt fiával, ez alkalommal is lebeszélte a politikai pályáról, mely végre is az ő kora halálának főokául tekinthető.” (FERENCZI, 1903.)

Végül 1871. február 2-án este, családja körében, pesti lakásában érte a halála. „A bonczolás megállapította, hogy mája, lépe, tüdeje elgümösödött s hogy e betegségeket álmatlan éjjeleivel és a sok éji munkával szerezte.” (FERENCZI, 1903.) Négy nappal később – Eötvös kérésének megfelelően – az ercsi kápolna sírboltjában helyezték örök nyugalomra.

Az Eötvös Józseffel kapcsolatban született számtalan munka nem jelenti azt, hogy a jelen kutatóinak már ne maradt volna feladata. Személyiségének és munkásságának árnyaltabb megismerését szolgálhatják a jelenleg is folyó kutatások és forrásfeltárások – többek között a Cieger András által vezetett OTKA-projekt, amely Eötvös még kiadatlan levelezésnek kritikai kiadását fogja elkészíteni. Az eddig ismeretlen vagy kevésbé ismert források és újabb szempontú vizsgálatok elősegíthetik a kialakult, sokszor távoli magaslaton álló Eötvös-kép megváltoztatását, hogy Eötvös József a mindenkori jelen számára is „előbb”, értelmezhető történelmi hős lehessen...

Irodalom

ANTALL József (1968), *100 esztendő a népiskolai törvény – Eötvös József és az 1868. évi népiskola törvény országgyűlési vitája*, *Magyar Pedagógia*, 1968/4, 418.

CZEGLE Imre (1978), *Eötvös József: Naplójegyzetek 1870. augusztus 6-tól kezdve 1870. november 30-ig*, *Történelmi Szemle*, 1978/ 2, 364–410.

EÖTVÖS József (1976a), *Kultúra és nevelés*, szerk. MEZEI Márta, Budapest, Helikon

EÖTVÖS József (1976b), *Eötvös József művei. Eötvös József Levelek*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Budapest, Magyar Helikon

FERENCZI Zoltán (1903), *Báró Eötvös József, 1813–1871*, Budapest, Athenaeum <https://mek.oszk.hu/05700/05708/html/#d1e3088>

FINÁCZY Ernő (1913), *Megemlékezés Báró Eötvös Józsefről*, *Magyar Pedagógia*, 1913/22, 525–527.

Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. VIII. (1868), szerk. GREGUSS Ágost, Pest, Athenaeum

SCHNELLER Imre (1913), *Adalék Eötvös személyiségének megértéséhez*, *Magyar Pedagógia*, 1913/22, 527–543.

SOLYMOSSY Sándor (1913), *Báró Eötvös József emlékezete*, *Magyar Iparoktatás*, 1913/14/8, 231–234.

Vörös András: *Kaposvári underground I.*